

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

Садар өртээ
хостуг

12+

№ 47
(19778)

2024 чылдың
июнь 26
среда

Хүннүң үнери — 03:44
Ажары — 21:20
Хүн дурту — 17:36

Өвүр черде найыр-дой, сыгыт-хөөмей

/ Гран-при шаңналының эдилекчизи Лопсан Мундукай.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

«Бурунгу Тыва» — ажыктыг конференция

Июнь 23-те, улуг-хүнде, Улуг-Хем кожууннун база бир чараш чери болу берген "Көшкүн чоннун парыгынга" улуг эртемденнер аалдап кээп, солун ужуражылганы эрттирген...

/ 3-кү арында

Маадырның Алдын Сылдызы

110 чыл бурунгаар Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Балдамович Кечил-оол төрүттүнген. Ол Улуг-Хемниң Хайыракан чоогунга 1914 чылдың июнь 23-те яды араттың өг-бүлезинге төрүттүнген...

/ 6-гы арында

9,5 муң доозукчу бо чылын республиканың
школаларын доозуп турар.

Наадым байырлалы чоокшулаан

Малчыннар байырлалы Наадымга чедир ай четпес хүннер арткан дээрзин Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг бодунуң блогунда бижээн.

«Наадымны Тывага июль 18–20 хүннеринде эрттирер. Байырлал болур хүннерни малчыннарның күзелдерин өөренип көрүп тургаш, оларны ажылындан чардыктырбазы-биле доктаадып тургускан.

Тываның Культура яамызы тулган культура программаның белеткеп турар. Бо болур Наадымны Тываның ССРЭ-ге эки тура-биле каттышканының 80 чыл оюнга тураскаадып эрттирер. Ылаңгыя Наадымның байырлыг ажыдышкынында Совет Эвилелинге бистиң республика каттыжып турар үезиниң ырыларын бараалгадыр.

Корум-чурум хандырылганы — бирги чергениң сорулгазы. Организакчылар корум-чурум камгалакчылары-биле сырый ажылдаар ужурлуг. Ылаңгыя спортчу хемчеглер эрттирер турар үеде.

Ол ышкаш «Үстүү-Хүрээ» фестивалының белеткелин база чугаалаштывыс. Фестиваль үзүктелишкин соонда ам база Чадаана хоорайга июль 9–11 хүннеринде болур. Тус черниң эрге-чагыргазына организакчыларга деткимчени көргүзөр кылдыр даастым. Чүнүң-даа мурнунда фестивальдың аалчыларына айыыл чок чорук болгаш корум-чурум айтырынын көөр ужурлуг. Тываның Экономиктиг хөгжүлдө яамызына фестиваль үезинде ус-шеверлерниң ажылдарын садып-саарып турар хуу сайгарлыкчыларны кириштирерин даастым».

/ Бистиң корр.

Июнь 28–29-та эртер доозукчулар кержээзинге белеткел дугайында Тываның Чазаның Аппарат хуралына сайгарып чугаалашкан.

Бо чылын республикада 9 база 11 классты 9,5 муң өөреникчи доозуп турар. Ынчангаш байырлыг кержээлерни эрттирерде, айыыл чок чорукту сагыры чугула: доозукчу кержээлерниң болур черлериниң каасталгазындан эгелээш, шупту санитар-эпидемиологтук нормаларны сагырынга чедир. Ол дугайында Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг бодунуң блогунда бижээн:

«Доозукчуларның байырлыг кержээзи ада-ие-перге, эрге-чагырганың шупту деңгелинде ажылдакчыларның база доозукчуларның боттарына харысалгалыг үе болур. Бо чылын республикада 9 база 11 классты 9,5 муң өөреникчи доозуп турар. Ынчангаш байырлыг кержээлерни эрттирерде, айыыл чок чорукту сагыры чугула: доозукчу кержээлерниң болур черлериниң каасталгазындан эгелээш, шупту санитар-эпидемиологтук нормаларны сагырынга чедир. Эрге-хоойлу органның биле тодаргай кады ажылдакчылары тургузуп, дүн-хүн чокка дежурныйларны салыр.

Доозукчулар кержээзинге белеткелдер

Оон аңгыда, аныктар аттестаттарны холга алгаш, кайда-даа чок артпас ужурлуг. Бо айтырыгны онзалап демдеглекседим. Байырлыг кержээлерниң үезинде болгаш

оон соонда-даа доозукчулар башкыларның болгаш ада-иениң хайгааралыг турары чугула. Аныктарның орай кержээ кудумчуга хайгаарал чок артарын болдурба-

зы-биле, республиканың Өөредилге яамызы ада-ие-биле сырый харылзааны тургузарын даастым».

/ ТР-ниң Өөредилге яамызының медээзинден.

Чиигелделиг ипотека бээр планны ажыр күүсеткен

Россияның Президентизи Владимир Путинниң деткимчези болгаш Тыва Республиканың Чазаның 2023 чылдың июль 29-та 568 дугаарлыг доктаалы-биле бадылааны чылда 2 хуулуг чиигелделиг ипотека программасы бистиң республикага ажылдап эгелээн. Коммерциялык чуртталга тудуун деткээн федералдыг программаны ажылгап 2,2 муң өг-бүле таарымчалыг байдалдарлыг чаа бажыңнарны садып алган.

Программага Ажаалга банкызы ПАО, «Росбанк» ПАН, «Россельхозбанк» АН, ДОМ.РФ банк база «Совкомбанк» чээли организациялары киришкен. 2023 чылдың сентябрь 18-те чиигелделиг ипотека программасына киржир чагыларны хүлээп, бирги керээлер чардыгган. 2023 чылда 1010 ипотека чээлизиң долдурган, азы планны 126 хууга ажыр күүсеткен.

Бөгүндө чиигелделиг тыва ипотекаже 15258 чагыг кирген, оларның 7393-үн банкылар

чөпшээрээн. 2023 чылдың сентябрьның төнчүзүндө 2024 чылдың июль 1-ге чедир регионга планнаан хемчээл-биле 2172 ипотека чээлизиң бээр: 2023 чылда — 801, 2024 чылдың июнь 30-ге чедир — 1371.

2227 керээ чардыгган, пландан ажыр 55 керээни чарып, ниитизи-биле 10,7 млдр рубль түңнү үндүргөн. Республиканың чурттакчылары өрттээн бодап, көвей кезинде «чаңгыс өрээлдерге» ипотека керээзин чарганындан, камнаттыгган акшага 2024 чылдың июнь төнчүзүңгө чедир база 135 керээни долдурар арга ам-даа бар.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг регионга чуртталга тудуун хөгжүдеринге идигни бээр болгаш анык өг-бүлелерге боттарына тааржыр бирги бажыңны садып алыр арга — Ыраккы Чөөн чүкте ышкаш тыва ипотеканы ажылдадып, ону ажыглаарын дыка үр үе дургузунда кызыдып келген. Чиигелделиг ипотека алыр керээлерни бир дугаарында долдурган чурттакчылар Тываның найысыла-

лында Олег Сагаан-оол аттыг кудумчуга чаа дужааттыгган бажыңнардан квартираларын алган деп, Тываның Тудуг яамызы дыңнаткан.

Эрткен чылын Тывада 172,7 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн азы оон мурнунда чылдан ийи катап, пландан 133 хуу хөйүнү, а 2021 чылдың көргүзүүндө үш катап хөйүнү кириген. Тываның Тудуг яамызының хоорай тудуунуң талазы-биле баш бурунгаар сан-чурагайындан алырга, 2030 чылга чедир Кызыл хоорайга 443,369 муң дөрбелчин метр (232 хөй квартиралыг бажыңнар, 9746 квартира), оон иштинде 2026 чылга чедир (ол чылда

база) — 261,702 муң дөрбелчин метр (158 хөй квартиралыг бажыңнар, 5789 квартиралар) чуртталга тудуун кириер.

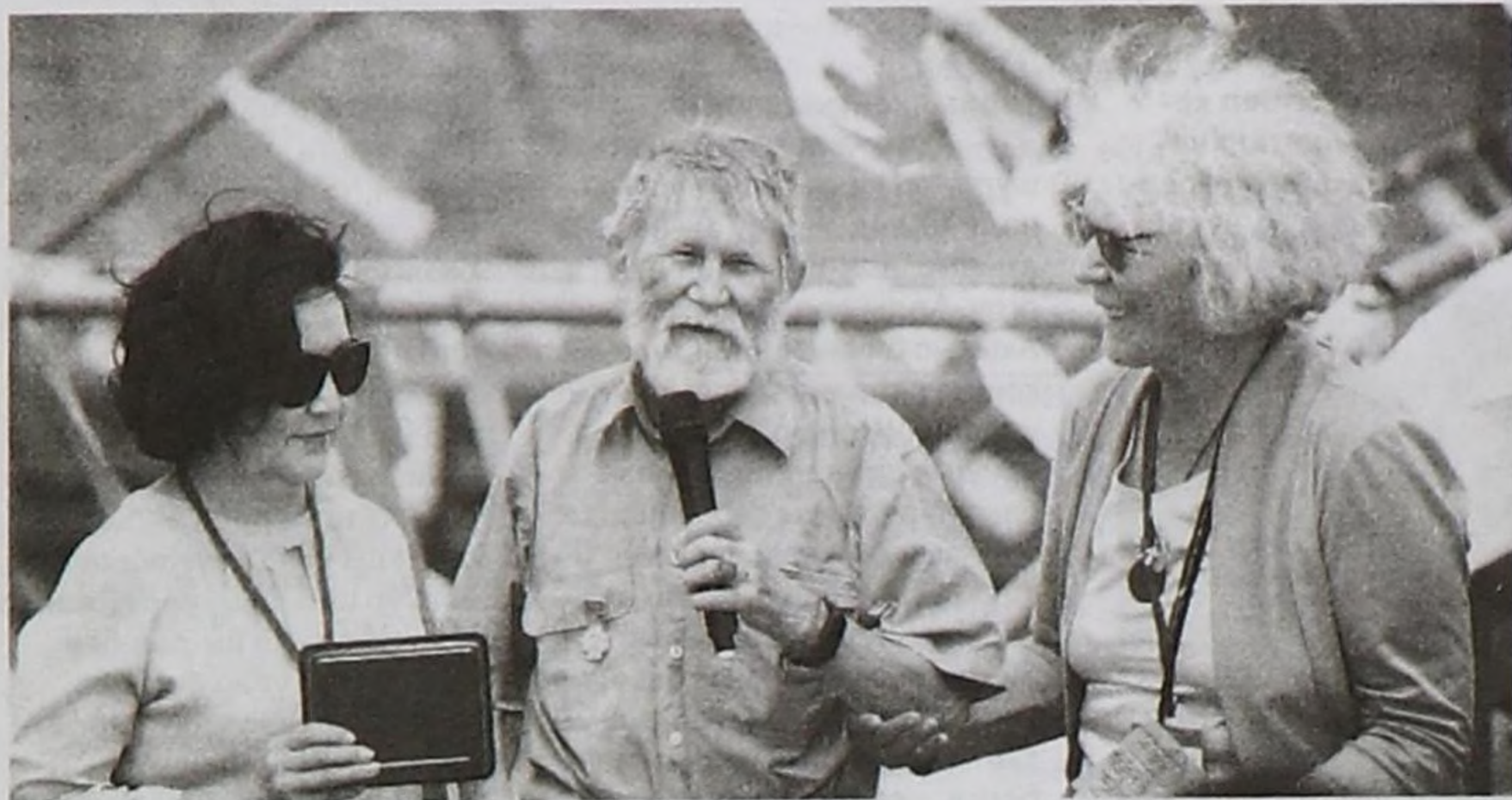
Бөгүндө 11 тудуг компаниязы ниитизи-биле 189 муң дөрбелчин метр (60 хөй квартиралыг бажыңнарны, 4 395 квартираларны) төлөвилел декларациязынче салган, оон:

- 3199 квартираны азы 73 хуузуң саткан;
- 583 квартираны азы 13 хуузуң садып турар;
- 255 квартира азы 6 хуузу садыггажылгада;
- 358 квартираны азы 8 хуузуң ам садар.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

«Бурунгу Тыва» — ажыктыг конференция

Июнь 23-те, улуг-хүнде, Улуг-Хем кожуунун база бир чараш чери болу берген «Көшкүн чоннун парыгынга» улуг эртемденнер аалдап кээп, солун ужуражылганы эрттирген.

«Бурунгу Тыва» деп республика чергелиг эртем-практиктиг конференцияның төлөвилелин Чойганмаа Даваа кылган. Конференцияга Санкт-Петербуркта Россияның эртемнер академиязының, Төөгүнүн материалдыг культура институтунун, Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунун эртемденнери, Орус географтыг ниитилелдин Тывада салбырындан төлээлер, Тываның Алдан-Маадыр аттыг Национал музейинин, ТР-ниң Дээди Хуралының, ТР-ниң Өөредилге яамызының төлээлери болгаш өскелер-даа киришкен.

Болган хемчегге хөйге билдингир россияжи археологтар: РЭА-ның ТМКИ-де Төп Азия болгаш Кавказтың археологиязы килдистин улуг эртем ажилдакчызы, төөгү эртемнеринин кандидады Владимир Семёнов, РЭА-ның ТМКИ-ниң улуг эртем ажилдакчызы, төөгү эртемнеринин кандидады Марина Килуновская,

РЭА-ның ТМКИ-ниң эртем ажилдакчызы Павел Леус болгаш өске-даа археологтар киржип келген. Олар Тываның девискээринде культура өнчүзүнүн тураскаалдарын казып тывар археологтуг ажилдарын барык 50 чыл чорудуп, үр үеде үре-түңнелдиг ажылы Тываның төөгүзүнге хөй билдинмес турган археологтуг ховар тывышкыннарны чорудуп турары-биле улуг үнелиг болуп турар.

Тыва Республика Азия диптин төвүнде болгаш, археологияның хөй санныг тураскаалдары-биле онзагай. Мында эрте-бурунгу турлаглар, тудуг-суурлар, хоорайлар, хаяларда чурруктар, даш көжээлер, даш дүрзүлөр, чes, хола, демир болгаш өске-даа үнелиг даштардан кылган каасталгалар, чевеглер болгаш базырыктар бар. Ол бүгү чүс-чүс, муң-муң чылдарның ханызындан амгы бо сайзыраңгай үеде шинчилеттинип, тыттып турар. Ол бүгү төөгүнүн янзы-бүрү үе-чадаларында даш вектен эгелеп кижилер чурттап турганының херечилери болур. Тываның тывызык черлери делегейинин археологтарынга, төөгүжүлеринге болгаш тускай эртем ажилдакчыларынга бир онзагай ажил, эрте-бурунгу палео-

лит үезинден эгелээш, оон девискээрин таварып аңгы-аңгы чоннар көжүп эртип турганын каасталгалар безин херечилеп турарын археологтар чугаалап турар.

«Бир базырыкты казып, шинчилеп көөрүвүске, херэжжен кижиниң каасталгалары дыка хөй, оон аразында кайда-чүде Египетте бар үнелиг даштан кылган каасталгалар база бир базырыкта Кыдатта бар үнелиг даштан каасталгалар тыттып турары онзагай. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге, бир болза тывалар (урянахайлар) аай-дедир шуужуп көшкен чондан садыглажып ап турган, даш векте ол хире үнелиг даштардан каасталга кылып турганын херечилеп турар...» — деп, эртем ажилдакчызы Павел Леус тайылбырлаан.

Ол ышкаш, төөгү эртемнеринин кандидады Лариса Чадамбаның «Улуг-Хем кожуунун девискээринде археологтуг тураскаалдар», Новосибирск хоорайда археология болгаш этнография институтунун эртем ажилдакчызы Валерия Денисенконун «Ортаа-Сарыг-Хөл — эрткен вектерниң бижимелдери», Тываның Национал

музейинин төөгү килдизинин методизи Буянмаа Туматтын «Өвүр кожуунда Куу-Даглар деп дагда чаа тывылган петроглифтер» деп эртем-шинчилел ажилдарын таныштырган.

Эртем-практиктиг конференцияның ийги кезээнде конференцияның киржикчилери күзелдиг аныктар, өөреникчилер боттарының кылып чоруткан ажилдарын эртем ажилдакчыларының мурнунга камгалаан.

Мындыг чергелиг ажыктыг болгаш өөредиглиг конференцияларга анык-өскенниң киржилгеи хөй, сонургалы улуг болур болза эки. «Мен кым мен, мээң чуртум, төрзэн черим эрткен төөгүзү, амыдыралы кандыг чораан...» дээн хевирлиг чүүлдерни билип алыры чугула. «Төөгү билбес — төөрээр» деп угаадыгның дөзү барымдаалыг. Ынчангаш шак мындыг эртем-практиктиг конференцияларны өөредилге чылының үезинде төөгү кичээлдеринче кириштирип, ужуражылгаларны эрттирип турар болза, салгалдарга, улуг-даа кижилерге кончуг солун, өөредиглиг болур.

Конференция-биле чергелештир Тываның төөгүлүг черлеринин дугайында фото-чуруктар, эртем номнарының делгелгезин база көргүскен. Эртем-практиктиг конференцияның кол организакчызы — Тываның Баштыңының грантызын ойнап алган «Орус географтыг ниитилел», оон Тывада салбырының удуртукчузу, химия эртемнеринин кандидады, Тыва Республиканың алдарлыг эртем ажилдакчызы Кара-кыс Аракчаа удуртуп-баштап, грантыже кириген төлөвилелдин автору Чойганмаа Даваага болгаш Улуг-Хем кожуун чагыргазынга солун конференцияны эрттирер байдалды тургузуп бергени дээш эртем ажилдакчыларының мурнундан өөрүп четтиргенин илереткен.

/ «Улуг-Хем» солунунун медээзинден.

Буян ООРЖАКТЫҢ
тырттырган чуруктары.

| Көдээ АЖЫЛ-АГЫЙ |

Тыва өшкүнүн уксаазын бадыткаан

Москваның эксперттери тыва селекционерлернин күжү-биле камгалап арттырган чөөктүг тыва өшкүнүн чаа уксаазын бадыткаан. Чүве далдавас тыва өшкүлөр тус черниң кончуг сооктарында база изиинде өзүп көвүдээринге чаңчыккан, база оон дүгүнде чөөгүнүн бары-биле кол көргүзүп талазы-биле россияжи билдингир уксаалыг өшкүлөрдөн ажыг.

Бүгү-россияжи уксаажыдылга херээниң эртем-шинчилел институту федералдыг күрүнениң бюджеттиг эртем албан черинин хойлар болгаш өшкүлөр өстүрер лабораториязының кол эртем ажилдакчызы, көдээ ажил-агый эртемнеринин доктору Светлана Новопашина, «Госсорткомиссия» ФКБА мал чеминин культуралары база кукуруза килдизинин башкарыкчы зоотехниги Сергей Кузин, Тываның көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем сайыдының оралакчызы Баир Ховалыг, Тываның күрүне университетинин ветеринария болгаш зоотехния кафедрасының доцентизи Раиса Иргит, ТывКУ-нун көдээ ажил-агый факультетинин деканы Мария Донгак, Эрзин кожуунун көдээ ажил-агый эргелелинин зоотехниги Татьяна Саая составтыг комиссия июнь 12-ден 15-ке чедир тыва бөдүүн дүктүг өшкүлөрни шинчилээн.

Эрзин кожуунун «Уургай» болгаш «Бай-Даг» көдээ ажил-агый кооперативтеринге база Өвүрнүн «Торгалыг» МУБ-ка уксаажыдылга ажилдарын катап чоруткан. Көдээ ажил-агый эртемнеринин кан-дидады, доцент Раиса Иргиттин, бүдүрүлгениң даргазы, Россия Федерациязының көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы Батаа Кунгааның удуртулгазы-биле «Уургай» көдээ ажил-агый бүдүрүлге кооперативинин баазазынга 2014 чылдан тура ажилдааннар.

Тыва уксаалыг өшкүлөрни үндүрүп алырда, дыраарга, чөөгү хөй, деңзизи шору, эдериштерер малды шилип тургаш салган. Хөй чылдарда ажилдаанының түңнелинде, тус черниң уксаалыг малын катап тургузуп, камгалап, ону бир дугаар шинчилээн. Эксперт комиссиязы чөөктүг тыва өшкүнүн биологтуг, даштыкы база продукция бээр онзагайын илередип, өске регионнарның өшкүлөри-биле деңнелгени кылган.

Тыва чөөктүг өшкүлөрниң тулган дээн ылгавыры — дүгүнде чөөк хөй болганын эксперттер онзаалап демдеглээн. Тыва өшкүнүн дүгүнде 82–91 хуу чөөк бар. Деңнештирер болза, даг-алтай уксаазы — 45–50 хуу, оренбургтуу — 45–50, дагестан даг өшкүлөр дүгү — 65–80 хуу чөөктүг.

Тыва чөөктүг өшкүлөрниң төрүп көвүдээри 120–125 хуу деп көргөн. Оон аңгыда, ук уксааның сөөгү быжыг, деңзизи, бедии, сүткүрү чогуур көргүзүлгөргө дүгжүп турар. Чөөктүг тыва өшкүлөр бажын шинчилээн актыда берге байдалдарга таарышкан шыдамыккай өшкүлөрниң өң-чүзүнү колдуунда кара болуп турарын тургускан.

/ ТР-ниң Чазаның
медээзинден.

Өвүр черде найыр-дой, сыгыт-хөөмей

Чүс-чүс чылдар бурунгаар-ла тыва араттар Наадымны оът-сиген үнүп, сүт-саан элбеп келирге, чайның кончуг изинде эрттирип чораан. Хойун дөгери, хойтпаан тип, кышты хүрменди ажып эрткеннге, мал-маганының өзүп-көвүдээнинге өөрүп, аалдар аразынга төрөл аймактар байырлаар чораан.

1922 чылда Тыва Арат Республика тургустунарга, ол чылдан эгелээш-ле республика чергелиг Наадымны эрттирип эгелее-даа, Совет Эвилелиниң үезинде ук байырлалды соксаткан. 1993 чылда «Наадым» деп чараш байырлал катап база тыва чоннуң амыдыралынче эглип келген.

2007 чылдан эгелээш, республика чергелиг малчыннар байырлалы Наадымга киржир маадырларны тодарадыры-биле, кожуун наадымнарын тус черлерге организаптап, чоннуң тура-соруун көдүрери чаңыл апарган.

Бо хүннерде республиканың кожууннары наадымнарны эрттирип эгелей берген. Өвүр кожууннуң Наадым байырлалын сонуургап четтивис.

«Өвүр хадып чыдыр-ла боор» деп чараш ырыда дег, Өвүр черге баарывыска, кааң изиг-даа болза, сырын-нап каап турар чер болду. Ажыл-агыйжы сургакчылаашкыннар үезинде хоорай, суурларның кудумчуларының, девискээрлериниң арыг-силини карака дораан илдигип кээр. Өвүр кожууннуң төвү – Хандагайты сумузунуң арыг-силини магададым: кудумчуларда чаңгыс-даа бок чок, эзириктер, черлик ыттар-даа көзүлбес.

ХӨӨМЕЙИМ КАГБАС-ЛА МЕН...

Ол хүн Культура одаанда чүгле Өвүр кожууннуң эвес, Тываның чоргааралы, бүгү делегейниң хөөмейжилериниң амгы үеде дыңнаар, өттүнер хөөмейжизи Геннадий Туматтың чырык адынга

тураскааткан республика чергелиг мөөрей болуп турар болду.

Геннадий Хайдыпович чораан болза, бо чылын 60 харлаар турган. Ол 1964 чылдың февраль 25-те Өвүрнүң Хандагайтыга төрүттүнген. Бичиизинден-не ыры-хөгжүмге, хөөмейге кончуг сонуургалдыг чораан болгаш, даайы Сергей Куулардан хөөмейни өөренип алган. 18 харлыында «Саян» ансамблинге ажылдай берген. Хөөмей-сыгыттың кандыг-даа аргаларын хостуг күүседир, кайгамчык талантылыг артист. Онзагай талантызы-биле чүгле тыва чонну эвес, а бүдүн делегейниң чоннарын кайгаткан хөөмейжи. Геннадий Тумат «Сыгыттың борбаңнадыры» деп адаарывыс «Геннадий Туматтың» хөөмей күүселдезин боду чогааткан. «Эзеңгилээр» деп сыгыт-хөөмей күүселдезиниң үндезилекчизи. 1988 чылда «Тыва» фольклорлуг ансамблди удуртуп үндезилээш, 1990 чылдарда Европа чурттарына, АКШ-ка гастрольдап, хөөмей-сыгытты алдаржыткан. Ол «Эртинелиг Тыва» ансамблиниң болгаш Тываның өске-даа хөөмейжилериниң дагдыныкчызы. Геннадий Хайдыпович «Хөөмейниң начыны», «ТР-ниң улустуң хөөмейжизи» дээн ышкаш хөй-хөй аттарның, күрүне шаңнал-макталдарының эдилекчизи. Ол 1996 чылда, аныяк назынында, чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Оон бээр-ле Хөөмейниң начыны – Геннадий Туматтың чырык адынга тураскааткан республика чергелиг хөөмей мөөрейин ооң

төрзөн кожууну, төрөл-чону эрттирип эгелээш.

«Июнь 21–23 хүннеринде Өвүр кожууннуң чоргааралы, ТР-ниң база бүдүн делегейниң хөөмейжилериниң ховар дээн оглу Геннадий Туматтың чырык адынга тураскааткан «Хөөмей-сыгыт Өвүр черде» деп мөөрей болгаш кожууннуң Наадымны эрттирип турары-выс бо. Хөөмей мөөрейинге киржири-биле 70 ажыг аныяктар бүрүткетти. Амгы үениң аныяктары Геннадий Туматтың чогаадып каан сыгыт-хөөмейин күүседип, ырлажып чоруур» – деп, ТР-ниң алдарлыг артизи, Өвүр кожууннуң культура даргазы Айдыс Даржай чугаалады.

Айдыс Даржайның медеглээни-биле алырга, 21-ниң хүнүнде тыва чүгүрүк аъттарның чарыжы болган. Байырлыг хуралга шаңнал-макталдарны тывыскаан. Хөөмейжилерниң «төгерики столу» болган. Аңаа хөөмейниң келир үеде сайзыралын чугаалашкан. Республиканың кожууннарында хөөмейжилерниң саны эвээжеп турар, башкылар база ховартааны – чидиг айтырыг болуп турар. Геннадий Хайдыповичиниң хөөмей-сыгыттың Тывага сайзыраарына үлүү хөй-дүр дээрзин база катап чугаалажып, ооң эгелзэн ажылын канчаар уламчылаар аргаларын чугаалашкан.

Наадымның баштайгы хүнүнүң кежээзинде кожууннуң аңгы-аңгы сумуларын келген аныяктар дириг хөгжүм үделгезинге ойнап, ырлап-шоорлап байырлаан.

Арита Тумат, Геннадий Хайдыповичиниң кады

төрзөн хеймер дуңмазы:

– Авам, ачамның ажы-төлү шупту он кижиге турдус. Геннадий Хайдыпович эң-не улуг акывыс, ада-иевистиң дун огу. Алды оол, дөрт кыс бис. Акывыс бичиизинден тура-ла кончуг салым-чаяанныг кижиге чораан. Школачы чорааш-ла чонунга бараалгап эгелзэн дээр чүве. Кады төрзөннерде улуг акым ышкаш салым-чаяанныг талантылыг акыларым турган. Олар база бистиң аравыста чок-тур ийин. Беш кижиге арткан бис. Баштай чылдың эрттирип турган болза, сөөлгү чылдарда чүгле юбилейлиг чылдарында эрттирер апарган бис. Бүгү делегей чергелиг кылдыр-даа «Сыгыт-хөөмей Өвүр

зы ававыстың талазындан, даайларывыстан келген дээр чорду. Ававыс боду база балалайкалар, шоорлаар-даа кижиге, а ававыс гармошкага ойнаар, кайызы-даа аажок талантылыг улус-тур ийин.

«Бо мөөрейге алдар-аттыг база ат чок хөөмейжилер киржир. Хөөмейни сайзырадырынга улуг ажылды кылып, талантылыгларны илередиринге деткимчези база мөөрейни эрттирип турары дээш Өвүр кожууннуң чагырга черинге болгаш Геннадий Хайдыповичиниң төрзөннеринге өөрүп четтиргенивисти илередир улус-тур бис. Артистерден аңгыда, боттары уунда күүседип чоруур шыырак хөөмейжилер чон аразында ам-даа бар деп санап турар бис. Ынчангаш уран чүүлдүң бо хевирин чидирбейн, сайзырадыры чугула. Шак мындыг мөөрейлер сыгыт-хөөмейниң хөгжүлдээнинге улуг ужурдузалыг деп санаар мен. Ылаңгыя Өвүр кожуунда

/ Арита Тумат биле Андрей Монгуш.

черде» деп мөөрейни эрттирип турган. Адавыстың-даа, иевистиң-даа төрөл аймактары катчып алгаш, мөөрейни эрттиреринге белек-селек садар акша-төгерикти чыып дузалажып чоруур. Акывыстың 60 харлаан юбилейинге уткуштур тыва аъттар чарыжын организаптап, шаңнал-макталдарын харыылап тур бис. Акывыстың күүселдези дег сыгытып, хөөмейлзэн киржикчини төрелдер шаңнал-мактаар бис.

Акывыстың улуг огулунуң ортун огу Артур Тумат бичиизинде-ле чадаганга ойнап өөренип алган. Сыгыт-хөөмейге сонуургал бар. Оон ыңай мээң бичии огулум база даайын дөзеп турар хире. Ыры-хөгжүмге сонуургалдыг, чүткүлдүг. «Ада өлүр огу артар, аът өлүр баглаажы артар» деп тыва улустуң үлегер домаанда дег, ооң ырлап каан ырыларын, сыгыт-хөөмейин дыңнап, ырыларының ханы уткалыын, сөс бүрүзүнүң бурунгаар көрүштүүн магадап, ажы-төлүвүс-даа, ал-бодувүс-даа салым-чаяанныг кижиге чоргаарланып чоруур бис. Акывыстың бо таланты-

сыгыт-хөөмейниң кончуг дээн күүседикчилери бар.

Шаңнал база кончуг шыырак-тыр. Аът дээрге тыва кижиниң эң-не чоок өңнүү деп санаар болгай. Хөөмейниң тергин күүседикчинге бир аскыр өөр чылгыны шаңналга тыпсыры – чоргаарал-дыр. Чылгы малдан аңгыда, акша шаңналдары база бар. Геннадий Тумат – хөөмейниң начыны. Ооң ырыларын ам-даа дыңнап, үлегер ап чоруур бис» – деп, Хөөмей академиязының директору Бады-Доржу Ондар чугаалады.

«Хөөмейни кажан сонуургай берген силер?» – дээн айтырымга мөөрейниң киржикчизи Найдан Доңгак мынчаар харыылады:

«Сыгыт-хөөмей Өвүр черде» деп мөөрейде бир дугаар киржип турарым бо. Кызылдың 9 дугаар школазынга 4-кү класска өөренип тургаш, кичээл үезинде бижиттинип олургаш, кожавыста класстан хөөмей аялгазы дыңнап каан мен. Чапсарда чараш аялга үнүп турар

(Уланчызы 5-ки арында).

(Төнчүзү. Эгези 4-кү арында).

классты дыңнаалап чорааш, чеде бердим. Кожавыста класста хөөмей бөлгүмү болуп турар болду.

РФ-тиң алдарлыг артизи Борис Чолдак-Хунаевич Моңгуш ол бөлгүмнү удуртуп турган. Ам ол бистиң аравыста чок, «бурганнай» берген. Ол-ла дораан бөлгүмге бижиттирип алдым. Башкым бир дугаар кичээливисте-ле «Бээр олур, мени эдертир ыр-лаар сен» – дээрге, ынчаар-ла эгелей бердивис.

Авамның ачазы каргы-раалаар, хам ашак чораан дээр чорду. Өвүрнүң Саглы чурттуг кижиге. Кырган-ачамны дөзөз хевирлиг мен».

«Хөөмей-сыгыт Өвүр черде» деп мөөрейниң шиит-кекчилери РФ-тиң «Душа России» шаңналының эдилекчизи, ТР-ниң улустуң хөөмейжизи Игорь Көшкендей, ТР-ниң улустуң хөөмейжизи, ТР-ниң алдарлыг артизи Андрей Моңгуш, ТР-ниң улустуң хөөмейжизи, делегей чоннарының Хөөмей академиязының директору Бады-Доржу Ондар, Тываның улустуң хөөмейжизи, ТР-ниң алдарлыг артизи Кайгал-оол Ховалыг, ТР-ниң улустуң хөөмейжизи, «Тыва» ансамблиниң бирги кир-

жикчизи Валерий Моңгуш, ТР-ниң алдарлыг артизи, «Сыгыт-хөөмей Өвүр черде» мөөрейниң 2009, 2014 чылдарда Гран-при шаңналының эдилекчизи Мерген Куулар олар болган.

«Сыгыт-хөөмей Өвүр черде» деп мөөрейге Гран-при шаңналын Лопсан Мундукай чаалап алгаш, аскыр өөр чылгы-биле шаңнаткан. 1-ги чергениң лауреады – Найдан Доңгак, 2-ги чергениң – Далай Дамдын, 3-кү чергениң – Сайын Куулар олар болганнар.

АДААННЫГ ҮШ ОЮН

Дараазында чүгүрүк малдар чарыжына бардывыс. Тыва кижиниң адаанныг үш оюнунун бирээзи чүгүрүк малдар чарыжы кидин түлүк болуп тур. Тыва чоннуң Наадым байырлалына чүгүрүк малдар чарыжы болбас болза, ону байырлал деп санаары берге. Ынчангаш өвүржүлөр база ада-өгбелериниң салгал дамчып келген чаңчылын сагып, чүгүрүк малдар чарыжына идепкейлии-биле киржип, аарыкчылап чедип келген.

Артемий Дагбыш, Өвүр кожууннун Аът федерациязының даргазы:

– Ниитизи-биле дөрт салыгда 70 хире чүгүрүк малдар чарышка киржири-биле бүрүткетти. Дүүн тыва аъттарның салыы болуп каап-

ты. Бөгүн үш салыг болуп. Ам чаа келген аъттар дээрге аныяк малдар чарыжы-дыр. Улуг чүгүрүктерниң болгаш чоруктуг аъттарның салыы болуп. Республика Наадымынга киржир чүгүрүк малдарны тодарадып турарывыс бо. Ынчангаш бо аът чарыжы чүгле Өвүр кожууннун иштинде болуп турар. Тиелекчи болган чүгүрүктер Кызылга республика Наадымынга барып адааннажыр.

Чүгүрүк малдың мунукчузу Солчур сумузунун төлээзи, бичии Артыш

чарышка киржип турарын чугаалады: «Мунган аъдым 10 дугаарында халып келди. Дөрт харлыымдан тура-ла аът мунуп эгелзэн мен. Чарыш аъды мунары меңээ берге звес».

Беш харлыг Сонам база аът мунуп билирин чугаалады: «Бодумнун кончуг кара аъдым бар. Чүгүрүк малдар чарыжы көөрүнге дыка ынак мен».

Кожуун Наадымынга тыва ча адар мөөрейниң «Баг адар хевирин» болгаш

тыва хүрешти республика чергелиг кылдыр эрттирген дээрзин демдеглээл. Ча адар мөөрейге ниитизи-биле 43 адыжы киришкен. 1-ги черни Бай-Тайга кожууннун төлээзи Айдың Хомушкун, 2-ги черни Чөөн-Хемчиктин төлээзи Арсен Моңгуш, 3-кү черни Сүт-Хөл кожууннун төлээзи Александр Ооржак алганнар.

Тыва хүрешке Сүт-Хөл кожууннун мөгези Сүлде Доңгак шүглүп үнген, а Улуг-Хемниң мөгези Демир-Хая Самдын үжүүрлешкен. 3-тен 8 дугаар черге чедир хүрешкен мөгелер база шаңнал-маткалдарны алган. 18 харлыг аныяк мөгелер аразына Эрзин кожууннун төлээзи Сүгдер Намчаа шүглүп үнген, а үжүүрлешкен мөгө шүүлген мөгениң чаңгыс чер чурттуу Эртине Калдаажык болган.

Наадым байырлалына Россияда чарлаттынган Өг-бүле чылынга тураскаадып хей чылдарда кады чурттаан үлегерлиг өг-бүлелерге болгаш эки көргүзүлгелерлиг, төлөптиг малчыннарга шаңнал-маткалдарны, хүндүлел бижиктерни ты-выскан.

/ Айдың ОНДАР.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырт-тырган чуруктары.

Маадырның Алдын Сылдызы

110 чыл бурунгаар Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Балдаңович Кечил-оол төрүттүнгөн.

Ол Улуг-Хемниң Хайыракан чоогунга 1914 чылдың июнь 23-те яды араттын өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Тыва эки турачыларның 31-ги аъттыг шериг эскадронунун командири, гвардияның майору. Бо эрге-дужаалды ол чүгле 1944 чылда ТАР-ның Биче Хуралының доктаалы-биле алган, ынчангаш ол

биске капитан Кечил-оол деп сагындырып арткан.

Тыва эки турачыларның аъттыг шериг эскадронунун командири капитан Түлүш Кечил-оол 1943 чылдың сентябрь 1-де фронтту аъттаныпкан. Ол эскадрон Морозов аттыг 8-ки гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының хүрээлеңинче кирип турган. Олар Ровно-Луцк шавар халдаашкын операциязынга идепкейлиг кирип, дайынның тылынга 1200 километр рейдини чорудуп, 80 хире чурттаачылыг черлерни,

чедип, машина-техниказын безин октапкаш, карак-кулак чок дезипкен.

Ол бүгү дайынчы шылгара-лы дээш ону ынчан-на дээди шаңналга кириген турган, ынчалза-даа ол дөртөн алды чыл эрткенде, маадырны тып чедип келген. 1990 чылдың май 9-та ССРЭ-ниң Президентизиниң чарлы-биле «1941–1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынында көргүскен зрес-дидим чоруу дээш», гвардияның майору Кечил-оол Балдаңович Түлүшке өлгениниң соонда Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан.

1990 чылдың июнь 8-те Сибирь шериг округунун командылачызы генерал-полковник Б.Е. Пьянков Маадырның оглу Владимир Кечил-оолга адазының Совет Эвилелиниң Маадыры Алдын Сылдызын, Ленин орденин тывыскан. Кечил-оол Балдаңович Түлүш Кызыл Тук (1944 чылдың февраль 22) болгаш Тыва Арат Республиканың Республика орденнери-биле шаңнаткан.

Кызылда оң адын улуг кудумчуда болгаш 3 дугаар школада тыпсып, маадырның тураскаалын тургускан. Тураскаалдыг самбыраны оң чурттап турганы бажыңында (Дружба кудумчузу, б. 77) аскан. Ол ышкаш Улуг-Хем кожуунда Маадырның хөрек тураскаалын тургускан.

/ А. ХЕРТЕК.

Всё графы печатаются напечатать

НАГРАДНОЙ ЛИСТ

1. Фамилия, имя и отчество: **Кечил-оол Түлүш Кечил-оол**

2. Звание: **Капитан**

3. Должность, часть: **Командир 8-й гвардейской стрелковой дивизии**

4. Год рождения: **1914**

5. Национальность: **Тувалец**

6. Партийность: **ЧКР**

7. Участие в гражданской войне, последующих боевых действиях по защите СССР и отечественной войне (где, когда): **На Украине 12. Украинский фронт. Битва 1941г.**

8. Имеет ли ранения и контузы в отечественной войне: **На Украине**

9. С какого времени в Красной Армии: **с 1941 года**

10. Каким РВК призван: **Кировский РВК**

11. Чем ранее награжден (за какие отличия): **М. М. М. М.**

12. Постоянный домашний адрес представленного к награждению и адрес его семьи:

оң иштинде Ровно хоорайны хосташкан.

Февраль 2-де Ровно хоорайның адаанга болган тулчуушкунга гвардияның капитаны Түлүш Кечил-оол бодунун эскадрону-биле дайынның артык күштерин ойтур шаап, 8-ки гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының

чыскаалының кыдыын дуглаан. Удурланыкчының күштүг оду турза-даа, эки турачыларның эскадрону Ровно хоорайның демир-орук өртээлинче чаза булгап кирген. Коргуш чок тыва дайынчыларның ыйыдышкынынга шыдашпайн, дайзын хөй кижичидирглеринге

Дайынчыларның өг-бүлелеринге номнарны үлээн

Кызылдың Аныяктар өргээзинге Украинага тускай шериг операциязынга кирип тургаш, мөчээн маадырлыг тыва шериглер дугайында «Тываның дайынчылары — «кара өлүмнүн» салгалдары» деп номнун таныштырылгасы болган. Аңаа номнун 100 кезээн ТШО кирижикчилериниң өг-бүлелеринге, 176-зын ном саңнарынга үлээн.

Ук номну Красноярскка парлаан, ниити тиражы 375 кезек болган дээрзин Президентиниң культурлуг бот-идепкейлер фондузунун деткээни «Тываның дайынчылары — «кара өлүмнүн» салгалдары» төлөвилелдин удуртукчузу Роланда Сандан тайылбырлаан.

А.С. Пушкин аттыг Национал библиотеканың директорунун оралак-

чызы Анита Саая номнарны республиканың бүгү кожууннарының ном саңнарынга үлээн деп дыңнаткан.

2022 чылда «Тувиночка» сеткүүл ТШО-га мөчээн тыва дайынчыларның дугайында очерктери «Өлүмнүн аллелы» деп рубриказынга парлап үндүрүп эгелээн. Ынчан сеткүүлдүн бири үндүрүлгези үнүп кээрге, мөчээн дайынчыларның дөргүл-

төрелдери редакцияга кээп эгелээн. Сөөлүндө номну парлап үндүргөн база неонацистер-биле демиселге мөчээн маадырларның аттарын кириген «Сактышкын ному» деп сайтты база тургускан.

Номнун ады анаа эвес тывылган. 1941 чылда, кажан Гитлерге удур дайынны Тыва Великобританияны мурнай чарлаан соонда, фронтту бири тыва эки турачылар Украинаны хостагыры-биле аъттаныпкан. Зрес-дидим тыва эки турачылар ок-чепсек-даа чок арткаш безин, тура дүшпейн демисежи чораан. Ынчангаш

оларны «кара өлүм» деп адап турган.

Ам бо үеде ол төөгү катаптап турар. Кажан украин неонацистерге удур демиселди чарлаптарга, Тываның зрес-дидим дайынчылары фронтту чоруп эгелээн.

/ ТМГ-ниң медээлеринден.

Эртем-билиг изекчизи

Амыдырал-чуртталгада аныак-өскенге эртем-билиг-ниң изекчизи, айтыкчызы башкы кижилерниң бирээзи Россия Федерациязының ниити ортумак школазының хүндүлүг башкызы, хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи, хөй-ле санныг өөреникчилериниң болгаш аныак башкыларның дагдыныкчы башкызы Зоя Петровна Дамдын.

Ол 40 ажыг чылдар иштинде биология эртеминиң чажыттарын база бойдус-биле хамаарылгалыг билигни өөреникчилерге башкылап келген. Бодунуң шилип алган мергежилинге бердинген, эртемни эки билер, мерген угаанныг, номчуттунарынга ынак, биче сеткилдиг, эрескежээ, өөреникчилеринге, башкы эш-өөрүнге база чонунга хүндүткелдиг башкы. Ам бодап оларымга, ону улус-чонунуң ажы-төлүн өөрөтсин, эртем-билигни берзин дээш, башкы кылдыр бурган чаяган ышкаш. Ынчангаш дараазында одуругларны башкывыска, дагдыныкчы-выска тураскаадыр-дыр мен.

*Башкы эртем чедип алгаш,
Бар-ла билиин харам чокка
Улус-чонунуң салгалынга
Угаан-билиг чажыттарын
Айтып берип*

*чепсеглээштиң,
Амыдырал изекчизи болуп
чорду.*

Зоя Петровна 1947 чылдың ноябрь 18-те Тываның база бир онзагай чараш черлериниң бирээзи Би-Хем кожуунуң Тарлаг сумузунга хөй ажы-төлдүг, бөдүүн арат Петр Мыйыстыгович Дамдын биле Сымчаан Сундеевна Кыргыстың өг-бүлезинге төрүттүнген.

Зоя Петровнаның ача-зы, Петр Мыйыстыгович, Улуг-Хемниң Эжжиг чурттуг Түлүштерниң төрөл аймаандан кижилер. Кажан Тыва Арат

/ З.П. Дамдын.

Республика ССРЭ-ге бактаап кирип турда, паспорт кылып турар үеде ооң «Дамдын» деп ады фамилия кылдыр бижиттинген болган. Тываның төөгүзүндөн алгаш көөргө, ол үеде хөй-ле кижилерниң аттары фамилиялар апаргылаан болуп турар. А аязы Сымчаан Сундеевна Кыргыс Би-Хемниң Тарлаг чурттуг. Олар амыдырал-чуртталгазының база ажыл-ижиниң аайы-биле Би-Хемниң Аржаан сумузунга чурттап чорааннар.

Зоя Петровна эртем-билигге сонуургалдыг, чүткүлдүг болгаш, школага тергип өөренир өөреникчилерниң санынга кирип турган. Ол сан башкызы акызы болуп Иван Петровичиниң бажыңыга туруп алгаш, Тарлагның 8 чыл школазынга өөрениген. Оон Кызылдың 2 дугаар школазынга өөренип чораан. Ортумак школаны чедишкенин дооскаш, Кызылдың башкы институтунче өөренип кирген. Ол химия, биология башкызы деп эртемни чедип алгаш, төрөөн школазы Тарлагның 8 чыл школазынга күш-ажылчы базымын эгелээн.

Башкы-биле Туранның 2 дугаар школазынга 2001 чылдан эгелеп кады ажылдап эгелээн мен. Зоя Петровна

/ 1974 чыл; Туранның дугаары 2 школазы.

төрөөн чери Тарлаг суурунга ынаа аажок чораан, чай кадында-ла төрөөн Тарлаг суурунун, кижилериниң дугайында солун болган чүүлдерин бо-ла чугаалаан олар. Мен Тарлаг чурттуг боорумга, мени чаңгыс чер чурттугсунуп, меңээ бо-ла башкылап ажылының арга-методтарын, чажыттарын айтып берип сүмелээр турган. Башкы — кижизиг, дузааргак, биче сеткилдиг, төрөлзирек, ажылынга бердинген, шынчы кижилер. Ооң мөзүлүг чоруу өөреникчилеринге, аныак башкыларга үлгер-чижек болуп чораан.

Башкы кичээл тайылбырлай бергенде, уругларга билдингир, бөдүүн арга-биле дамчыдып бериптер турган. Ооң ынак чугаазы бар: «По-простому, по-крестьянски» — дээш кичээлин тайылбырлап эгелей бээр.

Зоя Петровна бичизинден тура-ла күш-ажылга ынак, кылган ажылын эчизинге чедир кылып чораан. Хостуг үелеринде черле анаа олурбас, бир-ле ажылды кылган, иштенген олар. Школачы үезинде дыштанылга эгелей бээр-ле, кырган ада-иезиниң аалынга келгеш, мал-маганын кадарып,

ишти-даштында ажылдарны кылбышаан, сизген-ширбилин кылчыр турган.

— Чаш үелерим кезээде-ле күш-ажыл-биле холбаалыг эрткен. Башкы акымның ажы-төлүн алчып, бажыңның ишти-даштын ажылдарын кылып, чугган хептеримни Тарлаг хемниң эриинге булгап турарымга, холдарым доңгаш, кызып каар турган. Кажан ачам сугга кээримге, мээң хорлаңгы холдарымны көргөш, чассытпышаан: «Ажырбас, уруум. Удавас холдарың экирий бээр» — деп чугааланмышаан, мазут-биле чаап бээр турган — деп, эрткен үелерин чоокта чаа болган ышкаш, сактып чугаалап олар чүве.

Зоя Петровна-биле бүгү назынында эдержип чурттап келген, Россия Федерациязының ниити ортумак школазының хүндүлүг башкызы, башкылап ажылының хоочуну Зоя Дамбат-ооловна Түгжүнүң сактышыкындан одуруглар: «Зоя Петровна-биле кады агаарлап кылаштаарга, долгандыр бойдус дугайында хөйну билип ап болур. Бир чечекти тудуп алгаш, ооң бүгү талазын чугаалап кааптар. Ол Тарлаг школазынга ажылдап турда, участогу

» Чаш үелерим
кезээде-ле күш-

ажыл-биле холбаалыг
эрткен. Башкы акым-
ның ажы-төлүн алчып,
бажыңның ишти-даштын
ажылдарын кылып, чугган
хептеримни Тарлаг хем-
ниң эриинге булгап тура-
рымга, холдарым доңгаш,
кызып каар турган.

кожуунга көскү черни ээлээн. Башкы даң бажында тургаш, участка ажылдап кириптер, а практикалаан уруглар ооң соонда четкилеп кээр турганнар.

Башкы кижиниң ажылының үре-түннели дээр-ле, хөй санныг өөреникчилериниң амыдыралда оруун шын шилип, эртем-билиг чедип алгаш, чонунга бараан бооп чоруу база ниитилелде төлөптиг, хүндүткелдиг кижилер болуру. Зоя Петровнаның өөрөткен база доостурган өөреникчилери ниитилелде эки мөзү-шынарлыг, кижизиг, эртем-билигиг, эки ажил-агылыг кижилер бооп чоруурунга канчаар-даа аажок өөрүп чугааланып чораанын бо-ла эскерер турган мен. Оларның чедишкенин бодунуң ышкаш хүлээп, амыраар чораан. Башкының эртемниң ачызында хөй-ле оолдар, уруглар ортумак болгаш дээди эртемниг эмчилер, биология болгаш химия башкылары, көдээ ажил-иштиң ажилдакчылары болгулаан.

Зоя Петровнаның кады төрөөннери башкыга хамаарыштыр «Мөзү-бүдүштүг, дузааргак, биче сеткилдиг угбалыг, дуңмалыг болганывыс бистиң аас-кежиивис. Ындыг кижилер 100 чылда чаңгыс катап төрүттүнер боор» — деп чугаалап олурарлар.

Ол кады төрөөннере: «Эп-найралдыг чурттаңар, бот-боттарыңарга кезээ шагда дузалажып, камнажып чоруңар!» — деп, үргүлчү чагыыр сестерин дуңмазы Екатерина Петровна сактып чугаалаар.

Зоя Петровнаның чырык адынга тураскаадып, ооң эки кылган ажил-ижин үнелеп, башкывыстың дугайында сактышыкыны 2023 чылда Россияга чарлаттыган турган Башкы болгаш дагдыныкчы чылынга тураскаадып бижидим.

/ Александр САТ,
РФ-тиң өөредилгезиниң
хүндүлүг ажилдакчызы.

/ Башкы ажылының 2-ти чылы.

Истекчи журналист

/ 1977 чыл. Каа-Хем кожуун. Суг-Бажы суур. Партком секретары А.К. Натпит-оол.

ТАР-ның ССРЭ-ге каттышканындан бээр 80 чыл, Тываның журналистер эвилелиниң тургустунганындан бээр 65 чыл оюнга уткуштур бо материалдың маадыры-биле чугааны кылган бис. Александр Кенденович Натпит-оол ынчангы ССРЭ-ниң Журналистер эвилелинче 1986 чылда кежигүн кылдыр киргенин бадыткап турар 10307 дугаарлыг бадылгергейин ам-даа камныг эдилеп чоруур. Ол июль айда 90 харлаар.

Хүндүлүг хоочун бодунуң эрткен чуртталгазының дугайында кысказы-биле мынчаар таныштырды:

— Бодум 1934 чылдың июль 15-те Улуг-Хемниң Торгалыгга төрүттүнген мен. Ада-ием тараачын улус чүве. Ачам Торгалыгның “Күш-ажылдың хостуу” совхозка ажилдап турган. Авам совхозтун огород бригадасынга бүгү назынында ажилдаан. Ада-иемниң беш ачы-төлүнүң хеймер оглу мен. Школа назынынга чедир аңаа өскөш, оон Шагаан-Арыгның 7 чыл школазынче өөренип кирген мындыг кижини мен. Ону дооскаш, Кызылга башкы сургуулунче өөренип киргеш, ортумак башкы эртем чедип алдым. 12 чыл дургузунда Шагаан-Арыгга, Ийи-Талга, Чеди-Хөлдүн Ак-Талга эге класс башкылап, директорлап чордум. Ооң соонда шериглээш, чуртумга чанып кээримге, райком партияның килдис эргелекчизи мени келдиргеш, “Улуг-Хем” солунга очулдурукчулап ажилдаар даалга берген. Ол солунга элээн очулдурукчулап чорумда, солунну дүжүрүп каапкан. Ооң соонда ИХЯ шугумунга элээн үр чылдар ажилдадым.

Ол үеде ТАР-ның ИХЯ-ның истелге талазы-биле салбыры Чөөн-Хемчик кожуунга ажиттыганын. Аңаа үш чыл истекчилеп ажилдап чорумда, Москвага ИХЯ-ның Дээди школазынче өөренирин

сүмелээрге, ынаар кирип алгаш, доозар чоокшулап чорааш, хенертен аарааш, доозуп шыдавайн барган мен. Ол-ла аарыгның уржуундан ИХЯ-дан база үнген мен. Ынчалза-даа Иркутск хоорайның юридиктиг институтун бот-өөредилге-биле доостум. Улаштыр күш-ажылчы намдарымны Каа-Хем кожуунуң “Советтик Тыва” (Суг-Бажы) совхозка партком секретары болуп элээн ажилдадым. Амыдыралым аайы-биле Шагаан-Арыгга катап кээримге, райком партияже келдиргеш, база катап “Улуг-Хем” солунга харысалгалыг секретарылап ажилдаарын сүмелээн. Ынчан ол солуннуң кол редакторунга Арапчор Очурович Оксур ажилдап турган. Харысалгалыг секретарының ажилы, шынап-ла, улуг харысалгалыг ажил-ла болгай дээримге, бир ай дургузунда “Шын” солунга өөрөдөлгө эртер сен дээн.

Кызылга келгеш, республиканың улуг солунунга чедип кээримге, мени Владимир Фёдорович Чадамба хүлээп алган. Ол “Шынның” харысалгалыг секретарына ажилдап турган. Бүгү ажилдың утказын тайылбырлап, бир ай дургузунда өөрөткөш, хынааш: “Ам ажырбас-тыр сен” — дээш, чорудупкан. Журналист ажилче шилчээш, эгезинде чаңчыгып чадап, эвин тыппайн пат болган мен. Ынчан профессионал деңгели бедик журналистер Кара-Күске Чооду, Арапчор Оксур, Владимир Чадамба болар меңээ арга-дуржулганы берип, журналистикага бердинип ажилдаарына улуг салдарлыг болган. Ынчалдыр журналист мергелжилдин кайы хире харысалгалыын, солунун ам-даа көрүп чор мен. Ол олчаан “Улуг-Хем” кожуун солунунга харысалгалыг секретарылап 15 чыл ажилдааш, оон-на хүндүлүг дыштанылгаже үнген мен.

БҮДҮҮ ИСТЕР

Солун ажилына ажилдап

турган улус эки билер. Харысалгалыг секретарь кижиге доктаамал бодунуң материалдарын бижири чайы чок болуп деп. Ынчалза-даа доктаамал эвес-даа болза, бичии-ле чайлыг үе тыптырга, дора дизеле, бир солун ажилдыр бир-ле материалды бижири турдум. Ол үеде Шагаан-Арыгга тудуг талазы-биле ажил дыка шалыпкын чоруп турган. Ынчан Тывага “Шагонар строй” деп эң-не улуг тудуг талазы-биле трест турган. Чаа хоорайның канчаар туттунуп турганының дугайында, көдээ ажил-агый темазына болгаш истелгеге хамаарышкан чүүлдерни “Улуг-Хем” солунга эвээш эвес бижигилээн мен.

Бодумнуң ИХЯ шугумунга истекчилеп чораан ажилымдан көргөн-билгенимни чыып, бижири чораан болгаш, бир катап “Шын” солунче “Бүдүү истер” деп чечен чугаалар чорударымга, дораан парлаан. Удаа-дараа каш-даа үнгүлээн чүве. Ооң кол утказы кем-херек үүлгедиишкини, ооң чылдагааны болгаш ону канчаар истеп турганының дугайында. Ол материалдарда чүгле кижилерниң аттарын өскерттип каан, херек кырында истелге үезинде болуп турган амыдыралдан чижектерни бичии-даа өскертпейн кириген чүве. Мээң ол материалдарым солунга үнүп кээрге, абзац бүрүзүнүң баштайгы үжүүн улгаттыргаш, карартып каан боорга, солуннуң харысалгалыг секретары Владимир Чадамбадан “Чүге ындыг чоор” — деп, айтырымга, “Сээң бо бижири турар чүүлдерини бедии-биле үнелээш, ынчаар тускайлап турарымыс ол-дур” — деп, улуг журналист ынча дээрге, улам сорук кирип, уланчызын бижири турдум. Шак ындыг материалдар ол үениң “Шын” солунунга каш-даа парлаттыганын. Чамдык кем-херек үүлгедикчилери ол материалдардан боттарын танып-даа турган чадава.

“Улуг-Хем” солунга ажилдап турган чылдарымда корреспондентилер бо-ла солчур турган. Чаа ажилдап келген ажилдакчыларны удур өөрөдир, боттарын олуртуп алгаш, оларның материалдарын сайгарар, эдилгелерни кылыр, өөрөдир дагдыныкчы ажилын доктаамал чорударын кол редактор дагып каан турган. Ол хевээр пенсияже үнгеш-даа, черле ажилдап чораан солунум боорга, өйлөп-өйлөп бо-ла чедер бээр мен. Баарда, солуннуң бүгү арын-нарын кичээнгейлиг номчааш, ында-хаа частына берген, эдипки дег чүүлдер бар болза, демдеглеп алгаш, редакцияга чугаалап чедип, харылзаам ам-даа үспээш мен. Журналистика — дыка солун ажил чүве.

КЫМ СЕН, МАМАЙ?

База бир улустуң сонугурагалын оттурган бир материалымы сактыр-дыр мен.

“Кым сен, Мамай?” деп аттыг материалга ады-сураа чонда алгаан, билдингир цирк артизи Владимир Оскал-оолдун дуңмазы Маңнай деп кижиниң дугайында бижээш мен. Ооң-биле кады чаңгыс черге шериг албанын эрттирген бис.

Кончуг чараш бойдус чурумалдыг Азербайджанда Ленкорань деп хоорайда шериг кезээнге турдувус. Кады турган орус эштеривис ооң адын адып шыдаваз болган. Ынчангаш Мамай хаанның адынга дөмейлештир ынчаар адай берген. Боду ону атсына-даа берген турган кижини. Маңнайның солун чүвези чүл дизе, шериг албанынче кыйгырты бээриниң мурнунда боду цирк артизинге өөренип турган болгаш Офицерлер бажыңы деп клубка концерттерге доктаамал кирип, акробатика дээш өске-даа цирк жанрынга солун көргүзүглөр кылып турган. Сцена кырынга чүгле борбаңнаар, хамыкты кайгадыптар кончуг-даа уран талантылыг кижини чүве.

152 ХАРЛЫГ
ХООЧУННУҢ ХОЛУН
ТУТКАН

Ол-ла Маңнай-биле кады ССРЭ-ниң эң улуг назылыг хоочунуң холун тудар аас-кежиктиг болган бис. Шериглеп турганымыс Ленкорань хоорайдан 40 километр ажыг черде Лерикск районун Пирасора деп суурунда эң улуг назылыг — 150 ажыг харлыг Махмуд Багир оглы Эйвазов чурттап турган. Чеде бээривиске, орус дыл билбес кижини болган. Ол суурнуң школазынга башкылап турган Москваның Ломоносов аттыг университетин дооскан уруг очулдурукчулап берип турду. “Кажан төрүттүнген силер?” — деп айтырамыска, “Россия империязының Талыш ханствоzun үезинде Пирасорага 1808 чылдың февраль 7-де төрүттүнген мен” — дээн. Шуут бисти кайгаткан чүвези, ажил стажы 135 чыл деп чугаалаан. Таанда, шын чоор бе деп, бүзүрөп чадап турдувус. (ССРЭ-ниң эң улуг назылыг хоочуну, Күш-ажылдың Кызыл Тугу орденниң эдилекчизи Махмуд Эйвазовтун допчу намдарының дугайында азербайджан чогаалчы Мамедгусейна Алиевтиң бижээни “Сын гор” деп номунда допчузу-биле бижээш. Махмуд Эйвазов 1960 чылдың декабрь 3-те Пирасора суурга 152 харлыында чок болган. Ооң чурттап чораан бажыңы Азербайджанның Лерикск районунун кол туристер чыгыр 14 онза солун чериниң бирээзи апарган — авт. интернеттен алган).

Бо улуг назылыг кижини бүгү назынында кадарчылаан. Боду тырың, дыка бедик эвес, кончуг эрестиг

ашак чораан. Ол биске 120 харлыг кожам кадай база бар деп чугаалап турган чүве. Даглыг черниң арыг агаары ол черниң улузунуң быжыг кадыкшылдыг болурунга улуг рольду ойнааны билдингир. Ындыг-даа болза сонугураңчы кончуг боорга, хоочундан улуг назылаарының чажыдын айтырамыска, мынча дээн: “Ында кандыг-даа чажыт чок. Кезээде мал соондан тайгатаксыл кезип чораан кижидир мен. Бүгү назынымда арага аймаа ижири көрбээш мен. Чип турар кемивисте тускай чүү-даа чок. Боттарымыстың өстүрүп, азырап турар малывыстың ээди, сүдүндөн кемнер, виноградывыстан кылган кандыг-даа холуксаа чок суксуннар. Бо-ла-дыр” — деп, ол харылаан. “Виноград хандызындан кылган вино арага аймаанга хамаарышпас бе?” — деп айтырамыска:

“Ол дээрге суксун ханды-рарына ажыглаар кемивис ышкажыл, ону канчап арага дээр боор” — деп, кайгап харылаар кижини болган. Ол дугайында бижээш материалдарым “Улуг-Хем” солунга үнгүлээн чүве.

ТОКА ДАРГА ДУЗАЛАШКАН

Ынчан Хендерге школазының (Чеди-Хөлдүн Ак-Талда школа) директорунга ажилдап турган мен. Ол 1964 чыл чүве. Школа сезен ажыг өөреникчилег. Бир катап малчын ада-иелер школачыларның аалдарына чедип, ужуражылга кылыр дээш, аът-хөлүм херимге баглап кааш, школага чүү-хөө саазыннар аайлап олурумда, бир кижини кирип келген. Келзе-ле, Тока дарга! Шуут девидээш, менилээрин безин уттупкан тур мен. “Оо, директорнуң үнү чиде берген чоор бе?” — дээш, дарга каттыргаш, холум тудуп, менилешкен. Мени көрүп, топтап турары кончуг. Бодумну ам көрүптеримге, фуфайкалыг, чер чорурунга белеткенип алган болгаш, кеттингеним бедүүнү кончуг. Эпчосунгаш, даргага ужу-чөөн чугаалаан мен. “Ажылыңар чогуруп алгаш келиңер. Даарта хуралдаар бис” — дээш, дарга үне

(Уланчызы 9-ку арында).

/ 1995 чыл. Шагаан-Арыг хоорай. Елена, Александр Натпит-оолдарның өг-бүлөзи.

(Төнчүзү. Эгези 8-ки арында).

берген. Даартазында галстук, костюмну кеткеш, улузун чыып алгаш, манап олурувуста, Тока дарга бо келген. Кирип ора-ла, "Оо! Директор бөгүн силер берген-дирале" — дээш, аажок каттырган. Хуралга чүве чугаалап тургаш: "Чылгычы кижиниң өөнгө хондум. Дүн ортузунда чылгычы өөнгө халдып келгеш, удаваанда дораан хаарыктай берди. Чылгычылар чылгызының чанынга-ла хонар чүве болгай. Бо шагның чылгычылары өөнгө хаарыктап хонар апарган шаг-дыр" — деп чугаалап турар чүве.

Ол үеде акша-көпеек

/ Балгазын. А.К. Натпит-оол уруу Алёна-биле.

айтыры дыка нарын турган. Школалар чаа-ла 8 чылче шилчип турган үе. Ынчан ажилдап турган школамда малчыннар ажи-төлүнгө чурттаар интернат чок боорга, ийи өрээлдиг, бирээзинге — оолдар, өскезинге — уруглар чурттаар интернат туттурган мен. Ол үеде улусчу контроль деп хыналда органы кончук шыңгы ажилдап турган. Мени келдирип алгаш, акша төтчеглеп, кара туразында интернат туттурган дээш буруудадып эгелзэн турган үеде Тока дарганың келгени дыка-ла өйүндө болган. Интернатты кажан, канчаар туттурганывысты ол айтырарга, шупту чүвени тодаргай тайылбырлааш, улусчу

контроль мени ат кылыр дей берди деп, ажы-биле чугаалаан мен. Көрүп турарымга, дарга тонунун өөгүн чежиптерге, ийи талазында карманнар-ла хей, шуптузунда 5, 6-даа блокнот бар чораан. Бирээзин ужулгаш, дораан демдегелеп алган. Оон ийи хонганда, улусчу контрольдун даргазы боду бо халып келгеш, ажыктыг чүве кылган-дыр силер дээш, холум туткаш, чорупкан.

Ынчан Тока дарга эвес болза, улусчу контроль мени буруудадыр часкан болгай. Кончук чончу, бөдүүн, хей чүве чугаалап турбас,

кончуттунмас-даа, айтырыгны дораан шиитпирлээр дарга-дыр деп, Тока дарганы ынчаар сактып арткан мен ийин.

ДИРИГ ЧЕЧЕКТЕРНИ СӨННӨП ЧОРУҢАР

Уругларым авазы Елена Кыргысовна-биле шеригден келгеш, клубка кино көрүп чорааш, таныжып алган бис. 1959 чылда өг-бүлө тудуп кады чурттааш, 50 чыл болганда, "алдын" куданы уругларывыс биске эрттир-жип бердилер, "За любовь и верность" деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан-даа ийик бис. Боду бүгү назынында саң-хөө талазы-биле ажилдап чораан. Уругларым авазы кончук кижизиг, арыг-силиг кижиг. Уруг-дарыныга ынак, оларга бир-ле чүүлду өөреткен орап. Ол 2019 чылда аарааш, чок болган.

Бис сес ажы-төлүвүстү өстүрүп азыраан бис: Эдуард (чок болган), Рада, Урана (кончук шеве, тускай чагылар хүлээп, дааранып турар), Чинчи (чок болган), Даяна, (юрист, Москваның налог институтун база дооскан, ийи дээди эртемниг), Алена (улуг уруунун уруу, ийи айлындан тура өстүргөш, адывыста кылдырып алган бис. Ам юрист эртемниг-даа болза, хууда сайгарлыкчы болуп ажилдап чоруур. Балгазында тускай черлиг, аграр ажил-агыйлыг, хей картошка тарааш, чонга халас үлөп-даа чоруур кижиг. Шагаан-Арыгга хуу садыглыг), Айлана, Ай-кыс (Пенсия фондузунда ажилдап чоруур)

Уруг-дарывысты чажындан тура ажил-агыйгы болзун дээш кол

кижизидилгени ынаар углап, өстүргөн бис. Бичизинден тура күш-ажылга дадыккан улус чүве. Ол ышкаш бистиң өг-бүлөвисте эң-не кол чүве — шынчы чорук. Бажыңга бис уруг-дарывыстан кажандаа чүнү-даа чажырбас турган бис. Акша-көпеек-даа чыдар черинге чыдар. Аңаа кым-даа дегбес. Херек апарганда, уругларывыс бистен айтырып, дилеп алыр. Ак сеткилдиг болурун база чугулап кижизиткен бис.

Уругларым авазын өөртүр дээш кады чурттап келген үемде дыка кызар турдум. Кандыг-даа белектен артык дириг чечектерге ол дыка өөрүүр кижиг болган. Ынчангаш кезээде дириг чечектерни аңаа сөңнөп чордум. Амгы аныяк оолдарга кады чурттаан эжиңерни хүндүлөп, дириг чечектерден кезээде сөңнөп чоруңар деп чугаалаксаар-дыр мен.

ЭВИЛЕЛДИҢ ЭҢ УЛУГ НАЗЫЛЫ

Солунга элзэн ажилдап чорумда, мени "Тувинская правда" солунга ажилдап

улуг назылаар чораан. Ачам 87 харлыг чорааш, бир шоодай кызыл-тасты чайлыг көдүрүптер турган. Ол орук-озал ондаандан чок болган. Кырган-ачам 102 харлында чийк-адак айттаныпкаш, шаап чоруй баар турган. Ынчангаш оларны дөзөп турарым чадавас.

Сөөлгү үеде эскерип чоруурумга, тыва журналистика дыка сайырап турар-дыр. Ам-даа солун-сеткүүлдү номчуп, радио, телевидение-ни доктаамал көрүп, дыл-домаан эскерип чоруур мен. Тыва дылывысты эки камнап чораан болза деп улуг күзөлдиг мен. Өзүп олурар салгал шупту орус дылда чугаалажыр апарган. Мындыг хевээр турар болза, дылывыс чидирип болурунун айылы бар. Сөөлгү үеде бо айтырыг мени дыка дүвүредип чор, ынаар улуг кичээнге салыры чугула.

Журналист мергежилде ажилдап чоруур аныяк коллегаларымга мону чугаалаксаар мен. Номчукчу сенден чүгле чаагай, биче сеткилдиг угаан-сарылыг бижээн чүүлду

/ 2019 чыл. ТЖЭ-ниң даргазы Э. Лифанова, кежигүннери А.К. Натпит-оол, Н.М. Антүфьева, В.В. Доржу.

турган Всеволод Филипов деп журналист СССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнүгө кирип алырын сүмелзэрге, киргеш, ам-даа эвилелдин бадылгерейин кончук камныг эдилеп чор мен. "Россияның Журналистер эвилелиниң 100 чылы" медалын-даа алдым. Аңаа өөрдүм. Ам бо хүнде Эвилелдин 90 харлаар эң улуг назылы болганым бо. Угумда өгбелерим

манап турар. Ол дээрже пар-лалганың арын-нүүрү-дүр. Ынчан ам сээң демир-үжүүң изи номчукчунуң угаан-медерелинге балалбайн артар. Журналист мергежилди шилип алган болзуңарза, аңаа шынчы, ону хүндүлөп чоруңар.

/ Карина МОНГУШ.

Чуруктарны А.НАТПИТ-ООЛДУҢ хууда архивинден алган.

Сарлык фестивалы

Август 8, 9 хүннеринде Мөңгүн-Тайга кожуунга сарлыкчылар фестивалы болур. Бо чылын фестивалга өске регионнарда болгаш кожа чыдар Моолдан аалчылар киржири манаттынып турар.

Бир дугаар фестиваль 2022 чылда муниципалдыг чадага болуп эрткенин сагындыраал. Ону эрттиреринге Тываның Чазак

Даргазының грантызы деткимчени берген. Ынчан фестивальдың план-хемчеглериниң аразынга эртем-практиктиг конференция болгаш өске-даа культурлуг хемчеглер хей эрткен. Баштайгы фестиваль эрткен соонда, Мөңгүн-Тайга кожуунун бойдус-чурумалынче болгаш сарлык малче, ону азырап-өстүрүп

турар малчыннарның көшкүн амыдыралынче туристерниң сонургалы углаткан.

Бо чылын болур фестиваль делегей чергелиг деңгелге эртер дээн. Ону база Тываның Чазак Даргазының грантызының 1 сая 300 муң рубль хемчээлдиг деткимчези-биле эрттирер.

Фестиваль үезинде эртем-практиктиг конференция, сарлыкчыларның чыскаалы, сарлык чарыгы, сарлыктын сүдүндөн кылган ак чем болгаш эдинден аш-чем кылырынга мастер-класстар,

сарлык дүгүндөн аргаан, даараан уран-шеверлерниң кылыгыларының садыг-делгелгези болгаш өске-даа солун чүүлдер планнаттырган.

Тываның эң-не ырак-узак кожуунга болур фестивальга келген аалчылар тус черниң онзагай чараш бойдус-чурумалын болгаш төөгүнүң хаяда бижиктерин, археологтук тураскаалдарын сонургап көөр аргалыг болур.

/ Бистиң корр.

Чурукту интернет чет-кизинден алган.

Аваларны алгап мактаал...

Башкылар күзүн өөредилге чылы эгелээр үеде өөрүшкүлүг, бедик хей-аъттыг, көдүрлүүшкүнүг, аянын, чараштыр кетти-нип алгаш, ажилдап кирип-терлер. А оларның хей-ле өөреникчилери база амырап, үрдө көрбээн башкыларын, чаңгыс классчы эштерин көргөш, аажок амыраарлар. Шак мындыг өөрүшкүлүг чаа өөредилге чылының сентябрь бирээниң байырланчыг хүннери Светлана Лапчааның чуртталгазында барык бе-жен чыл уламчылаан. Ол бүгү назынында өөредилге шугумунга ажилдап чораан, билии шырак, дузааргак, бөдүүн, биче сеткилдиг, өөреникчилериниң ынак башкызы, идегелдиг өңнүү, талалакчызы.

Светлана Давааевна — уругларны тыва чоннуң чаагай чаңылдарына, улусчу педагогикага, ооң аргаларының дузазы-биле аңаа даянып алгаш, тыва дыл, чогаал кичээлдеринге өөредип-кижизидип, башкылар болгаш кижизидилге ажилына кызымаккайын көргүскөн башкы.

Амгы үеде ол хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, уран чүүл көрүлделеринге болгаш мөөрейлерге идепкей-лиг киржип чоруур, чамдыкта

шаңнадып-даа турар. Ол Өөк сумузда Пенсионерлер чөвүлелиниң удуртукчузу, идепкейжи хоочуннарның «Алдын назын» бөлүүнүң кежигүнү. Эвилелге ажил-чорудулганың планын тургус-каш, аңгы-аңгы хемчеглерни эрттирип келген база суурнуң ном саңында пенсия назылыг-ларга тускай булуңну редколлегия удуртукчузу, библиоте-карь Мария Ооржак белеткеп кылган. Черле ынчаш, хей-ниити ажилдарына суурнуң чону дыка демниг.

Башкы эне бодунуң огоро-дунга дыка хей картофельди

чазын тарып олурткаш, күзүн элбек дүжүттү ажаап ап чоруур. Олут орбас, каттаар, мөөгүлээр, оон уругларына, уйнуктарына варенье-леп бээр, ону кыштадыр, ха-рын-даа чайга чедир чөмгө ажыглап чиирлер. Ол ышкаш тараан огурец, помидорунуң дүжүдүн дузап алыр. Оон ыңай даараныр, аргыттынар кончуг-даа шевер башкы чөвө. Уруг-дарынына, уйнуктары-на идик-хепти боду аргып, даарап бээр, бичии уругларга хөвөңниг тыва тоннар, чоор-ганнар, матрацтар, улуг-би-чии чеңи-чоктар, чадыглар,

бөрттер, бопуктар дээр, чайлыг үезинде шеверленип-ле олурар.

Онзазынып кайгап хан-маан, чарашсынган чүүлүм диван, креслоларында, соңга пөстериңге өңнери дөмөй чадыгларны аргааш чадып каан болду. «Холу чөмзиг» — далган-тарааны соктап, быжырган боова-боорзаа амданныг, чаагай. Күш-ажыл кижини каастаар, алдаржыдар, бедик атка, хүндүткелге чедирер деп чон чиге-ле сөглээн-дир. Мындыг эрес-кежээ башкының үлгөрин эдериң чорза эки.

Хоочун башкы үш кыстың, чаңгыс оолдуң ынак авазы. Дун уруу Айлаң, күдээзи Мерген сумуда «Алэнушка» уруглар садында хей чыл-дарда ажилдап чоруурлар, оолдуг, кыстыг. Оглу Эртине чонга дүрген дуза чедирер эм-нелгеде ажилдап турар, уруу Шуру — студент. Башкының ийи дугаар оглу Алексей, кен-ни Олеся беш 5 ажы-төлдүг. Ортун уруу Валерия, хеймери Аржаана — юристер. Болар база өг-бүлөлөрлиг.

Светлана Давааевна школачы чылдарында-на эгелээр, орус-тыва дылдарга шүлүк чогаадырына ынак. Колдуунда студент чылда-рында, оон ажилдап тургаш, хей шүлүктөрүни чогаадып

чораан. 40 ажыг чылдар иштинде бижиң келген кыдырааштарының арынна-ры шуут саргарып, чамдык үжүктөри балалып калган. Башкының бижээн шүлүктөри «Башкы» болгаш «Кадын» сеткүүлдерге, «Шын», «Эне сөзү» солуннарның арын-нарына башкылаашкын ажылының, тыва чаңылдар болгаш өөредилге-кижизидилге дугайында чүүлдери удаа-дараа парлат-тынып турган.

Ол дендии ырлаар, суурга Култура бажыңына концерт-терге киржип, башкарыкчы-лап-даа чораан. Өөредилге шугумунга үр чылдарда үрө-түннелдиг ажылы дээр «РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы», «Күш-ажылдың хоочуну» деп бедик аттарга башкы төлөптиг болган.

Башкының доостурган өөреникчилерин салаа басып санап четпес. Чамдык доозук-чулары Кызылдың, Бии-Хем кожуунуң болгаш аңгы-аңгы школарда башкызының мергежилин уламчылап, чедишкенин ажилдап чо-руурлар.

Буянын иезинге «Хүн кезээде хүннезин, ававыс кезээде бистиң-биле кады чорзун!» — деп, йөрээр, ажы-төлү, салгалдары чоргаарла-нып турарлар.

/ Айлаң БАЙКАРА.
Өөк суур.

Ак-Хайыракан оваазын дагаан

Эрзин кожуунуң Мөрен суурга өндүр бедик Ак-Хайыраканывыстың оваазын июнь 9-та дагыдывыс. Ол хүн аңаа янзы-бүрү хемчеглер-ни организастан. Чалаткан буянын башкылар Лапча Шактар биле Айдың Билбаа дагылгага келген чоннуң хей-аъдын көдүрүп мөргүлдү номчаан. Сумувустуң хоочун малчыннары Делгер Дам-диновна Саачының, Чечек Широнова Ооржактың ажы-төлү оваа дагылгазын деткикчилеп, организастан эрттирген.

Бичии оолдар аразынга

хүрешке Санчай Намчаа (Сылдыс) шүүлген, Өлчей Ширме (Мөрен) үжүүрлөшкөн. 3—4-кү черлерни Алдын-Херел Чажытмаа (Эрзин), Доржу Севек-Даваа (Мөрен) алган-нар.

Улуг мөгөлөр аразынга Баазан-Доржу Сандак (Мөрен) тергиддэн, Амыр-Санаа Ооржак (Мөрен) үжүүрлөшкөн. 3—4-кү черлерге Сүдөр Нам-чаа (Эрзин), Эртине Даны-гыт-Бады (Мөрен) төлөптиг болганнар.

60 хардан өрү назылыг улус аразынга чадаг чарышка хоочуннар аныктардан дудак чок маңнааннар. Түннелинде,

бирги черни Дажы-Серен Бичелдей алган. Ийиги черге Лопсан Араптан, үшкү черге Григорий Хүдер тергиддэн.

Мөрен суурнуң культура ажылдакчылары Адис Белчээ, Радж Дангыт олар чаңгыс чер чурттугларына хөгжүмнүг байыры бараалгаткан.

Ак-Хайыраканывыстың оваа дагылгазы маргылдааларлыг, оюн-тоглаалыг дыка-ла солун, көрүштүг, бедик деңнелдиг эрткен.

/ Чечекмаа САДИ,
ТР-ниң алдарлыг ажил-дакчызы.

Эрзин кожуун, Мөрен суур.

Специалистер
тывылбастаан...

Бажың-балгат сеп-тээр, тудуг ажилдары кылыр тускай специа-листер тып алыры дыка берге апарган. Септелге кылыр чамдык улус, акша-көпөөн алгаш, шынар чок, мегелеп кылып каар-дыр. А ылап, шын специалистер шуут тывылбас.

Мен бодум ыңдыг бай-далга таварыштым. Бо үеде тудугжу, бызаңчы, электрик, сантехник мергежилдиг улус тыппайн тур мен. СПТУ доо-зукчулары канчап барган? Шак-ла ыңдыг тускай мерге-

жилдиг улусту чыгаш, бир төптен ажытса кандыгыл. Бо үеде эң-не хереглелдиг специалистер-дир.

Шагаан-Арыгның хей аал чурттаар бажыңнары эрги-жирээн, септелге негеттинип турар. Ынчангаш чоннуң дилээ — септелге ажилдары кылыр тускай специалистер-ни чыып, төпчүткен албан черинден тургузарын диле-дивис.

/ О. ОНДАР, М. ТЮЛЮШ,
Ш. ШЫЫРАП.
Шагаан-Арыг хоорай.

Чаа-Хөл

Чаа-Хөл дээрге чечектелген торгу шынаа, Тывавыстың эң-не чавыс ыйгылаажы. Чаа-Хөл дээрге ойтулааштың кавай чери, Дыңгылдайның, хөөмейниң аялгазы.

Чаа-Хөл дээрге куш чеңгиир кадыр даглар, Хая кырлаан чуңма-телер турлаглары. Чаа-Хөл дээрге чап-чаа далай, хөөлбек эвес, Кажан шагдан бурун Тыва төвү чер-дир.

Чаа-Хөл дээрге хорагай дег ховулар-дыр, Шынаа-шыгы олбук ышкаш чуртум ол-дур. Чаа-Хөл дээрге Авыданы чалараткан, Шынның оруун чырыдып бээр сылдызым-дыр.
03.06.24

/ Буян ЕНДАН.

Маадырларга шаңналдар

Июнь 25-те Тыва Республиканың Дээди Хуралына тус-кай шериг операциязынга киржип тургаш, маадырлыы-биле мөчээн шериглерге дайынчы хөделиишкиннер үезинде эрес-дидим чоруун көргүскени дээш Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы-биле «Эрес-дидим чоруу дээш» деп медальдарны маадырларның чоок кижилеринге тывыскан.

ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа, ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Виталий Бартына-Сады, Тыва Республикада федералдыг инспектору Шолбан Моңгуштун, олар Айвар Моңгуштун, Роман Поршневиң, Буян Сарыгларның, Андрей Туренконун, Дмитрий Шагдырның, Олчат Моңгуштун чоок кижилеринге орденнерни хүлээди берген.

Күрүне шаңналдары тыпсыр бетинде ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа сөс алгаш, үстүнде ады кирген маадырларның чоок улусунга ТР-ниң Баштыңының болгаш ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарының

база Тываның хөй омак-сөөктүг чонунун өмүнээзинден кажыдалын илереткен.

/ Бистиң корр.

Сезоннуг ажилдарда хаара туттунган

Школачылар бодунун күш-ажылы дээш 2255-тен 2417 рубльди организациязындан алыр. Тываның Чонну ажилга хаара тудар төвү назы четпээннерни түр када ажилга хаара тудар керээ-лерни 57 албан чери-биле чарган. Бо хүнде планнат-тынган элээдилерниң 70 хуузу ажилдап турар.

Улуг-Хем кожуунда 75 элээди ажилдап алыр органы алган. Шагаан-Арыг хоорайның чагыргазы база школалар кожуунда кол ажил берикчилери ол. Уруглар сакман ажилында, участоктар ногаажыдылганы база суггарылганынче, тураскаалдар девискээрлерин чаагайжы-дарынче хаара туттунган. Чижээ, мартта уруглар хар ашталгазынга киришкен.

Бии-Хем кожуунун Чонну ажилга хаара тудар төвүнүн тус чер чагыргазы-биле чарган керээзи езугаар 40

оолду ажил-биле хандырган. Уруглар чаагайжыдылга ажилдарында азы назылаан кижилерниң ажил-агыында дузалажып турар.

Чайгы дыштанылга хонуктарында Таңды кожуунда – 79, Барыын-Хемчик биле Ак-Довурак хоорайда 75 элээди ажилдап чайлаар.

«Чайгы күш-ажыл сезону эгелээни-биле оолдар, уруглар ажилдаарында дыка сонуггалдыг апарган. Эң хөй ажил берикчилери Кызылда. Школалар болгаш уруглар садтары, «Чаагайжыдылга» МУБ база эрткен чылдан бээр «Автоколонна 17» школачыларны ажил-биле хандырып турар. Хоорай автобустарында чартык хүн кондукторлап ажилдааш, оолдар хоомай эвес акшаны ажилдап ап турар» — деп, Чонну ажилга хаара тудар төптүн кол специализи Надежда Ховалыг тайылбырлаан.

/ А. МОНГУШ.

| ЧАРЛАЛ. РЕКЛАМА |

СРОЧНО ТРЕБУЮТСЯ:

- ЗВЕНО, СВАРЩИКОВ ДЛЯ ВЫПОЛНЕНИЯ СЕЗОННЫХ (ВРЕМЕННЫХ) РАБОТ.

(Оплата сдельно высокая)

Обращаться: г. Кызыл,

ул. Колхозная, 2 «а»

По всем вопросам по номеру

8-901-677-3504,

8-923-267-92-08,

4-85-29.

ИП БЕРСЕНЕВА М. Н. ИНН 170400012581 ОГРН 316171900059860

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

НИЗКИЕ ЦЕНЫ

ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ

ДИАГНОСТИКА АКБ

ПРИЕМ Б/У ДОРОГО

Реклама

г. Кызыл, ул. Депутатская, 2/3 (район Аян-Чорук)
тел.: 8-906-999-9907, 8-963-250-0096

Утерянный аттестат об основном общем образовании серии № 01705000202297, выданный МАОУ СОШ с. Аксы-Барлык Барун-Хемчикского кожууна РТ на имя Кан-оол Аюрзаны Николаевны, считать недействительным.

Общество с ограниченной ответственностью «Специализированный застройщик «ЭНЕРГОСТРОЙ» СРОЧНО ТРЕБУЮТСЯ:

- Инженер ПТО – от 60000
- Начальник ПТО – 70000
- Начальник строительного участка – 80000
- Автокрановщики – от 70000
- Столяр – от 50000
- Механик (строительные машины) – 60000 на руки
- Мастер СМР/Производитель работ (прораб) – от 60000 до 70000
- Менеджер по продажам – 50000 на руки
- Машинист экскаватора – от 70000
- Оператор БСУ – от 50000
- Инженер по ТБ и ОТ (0, 5 ст) – 20000

Объекты строительства находятся по адресу:
г. Кызыл мкр. Спутник ЖК «Магистральный»,
ул. Ленина, 54

Трудоустройство официальное, зарплата стабильная, без задержек: 30-го числа аванс, 15-го числа расчет.

Обращаться: г. Кызыл, ул. Колхозная, 2 «а»

По всем вопросам писать, звонить вViber по номеру
+7 923 267 92 08, 4-85-29

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР.
МӨНГҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ.
ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН
“ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ”

ИП Шлак Е.А. ОГРНИП
317171900013031

АДРЕЗИ:
КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49
2 ДУГААР КАЪТ.
8-923-338-9188

Реклама

Дашта чуртталганың угулзалары

Эрткен неделяда Чаа-Хөлге "Дирилген дашта чуртталганың хээлери" деп республика чергелиг даш чонукчуларының аразына мөөрей-делгелге болган. Ону Тываның алдарлыг ус-шевери, Чаа-Хөл кожунунуң Ак-Туруг чурттуг Монгуш Черзиниң 125 харына тураскаадып эрттирген.

Беш хонук уламчылаан мөөрейниң түңнелдерин июнь 23-те илередип үндүрген. Мөөрейниң дээди

шаңналын Алим Хертек чаалап алган. Ол "Тевежи" деп ажилды чонар-даштан сиилбип кылгаш, шылгарап үнген.

Бирги чергениң лауреады — Орлан Сат "Аңчы" деп скульптураны сиилбип кылган. Арат-оол Бегзи "Өгбелерим тоолчургу ораны"

деп ажилды кылгаш, ийги чергениң лауреады болган. Үшкүзүн Мактал Кенден "Арбак-Мөге" деп ажилы дээш алган. Дөрткү чергениң лауреады — Субудай Сундуй "Каң-кыс" деп скульптураны сиилбип кылган.

Ол ышкаш аңгы-аңгы номинацияларга дараазында

мастерлер шаңналдыг черни ээлээннер:
"Портрет" номинация — Лариса Норбу ("Портрет Черзи");
"Мифология" номинация — Алексей Ховалыг ("Улу");
Номинация "Тос чүзүн малым" — Леонид Даш ("Теве");
"Чаңчылчаан амыдырал" номинация — Владимир Черзи ("Ойтулааш");
"Чаңчылдарны сагыры" номинация — Анатолий Даш ("Демисел");
"Салгалдар" номинация — Танаа-Херел Хунан ("Эжишклер");
"Юбилейлиг ажил" номинация — Ай-Демир Шыырап ("Мастерниң юбилейинге");
"Даштың кыйгызы-биле" номинация — Эрес Байыр-оол ("Хуна");
"Композиция" номинация — Артыш Донгак ("Хараарда");
"Чылдың сүлдэзи — Улу" номинация — Карим Монгул-бии ("Калчаараан улу чаажык-тырыкчызы");
"Анимализм" номинация — Саян Денгээзин ("Черлик хаван").

/ Бистиң корр.

Чуруктарны интернет четкизинден алган.

«Бодалымда поорнай-ла поорнай»

ЧЫРЫК ХҮНДҮС ИЧЕЛЭЭН

"Арат шөлүндө ажилдап тур мен" — деп, чырык хүндүс даргаларның өрээлиниң баарына чиигенип турган орус ажилчыга эрткен-дүшкен чорумалдар шүгүмчүлел кылырга, сагындырыг кылганнарның боттарынче хөме таварып, "Мында поорнай чок чүведир" — деп, агартынарын оралдажып турган ашак медээ алган шагдаа дилеп, тып чеде бээрге, тыва чоннун мурнунга буруузу миннип шаг болган-дыр. Ичелээр ашактың дугайында видео соцбөлүктөргө тыргын тарап, улус-чон шыжыккан сеткилин илереди бээрге, иштики херектер органнары хөделип эгелээни ол.

Буруулуг кижиниң чугаа-зында шынныг чүүлдер база бар — хоорайда албаннаар хөй-ниити черлери, шынап-ла, чок. Үш туалетти айткан сураг дыңналган, ол өзүп олуар хоорайга кайыын четчир. Олар база совет үелерниң өңчүзү-дүр ийин.

Септел-селип алып болза, ам-даа шыдаар. Ол-даа болза, чоктан дээр. Инженер четкилеринге коштунган, чылыг, чырык туалеттер турган чүве (Трансагентилелдин адаанда, Кочетов, 137-де бажының подвалына, Кызыл гостиницазының чанынга). Бомжтар, чурум чоктар звес болза, ам-даа ажилдап болур черлер.

Оларга канчаар чурум тударыл дээрге, эргиниң дуржулгазын ажыглаар херек. Кажан хагдынарын (чүү-даа чүве хагдынар шактыг болур болгай), арыг-шевер шагын айтыр, видеокамераларны азар, доктаамал хыналдага алып. Хөлээзинниң черлерге ам-даа ындыг черлерни көвүдөдир ажыдар.

ПООРНАЙЛАР ЧУГУЛА ХЕРЕК

Эң-не баштай республикага келген аалчы, аян-чорукчу, турист чүнүң-даа мурнунда оон арыглары черлериниң деңнелинден бүдүн Тываның, оон чонунуң дугайында ниити

билишкинниг болур. Моон ужун бир чамдыкта "хирлиг", "чуттуг" деп деңнелгелер хөйүнү кулаанга бо-ла чеде берген болур. Бирде-бирде ону дыңнаары безин халалыг апаар.

Чайын байырлалдар, симпозиумнар, маргылдаалар, мөөрейлер үезинде найысылал Кызыл хоорайывыс бир-ле кымыс-кажак өө ышкаш апаар. Чалаткан аалчыларның, киржикчилерниң, көрүкчүлерниң саны бажын ажыг болур. Удавас Республика хүнү, Наадым база келир. Ынчан поорнай эң-не хереглелдиг оран-сава апаар. Бойдустуң чаяалгазы ындыг — өйлеп-өйлөп сыңыйны, ижин-шөйүндүнү амыдыралдың артынчыларындан хостаар апаар. Тус черниң үстүг аъш-чемин чооглап алгаш, ижин аарты бээр таварылгалар база турар. Мындыг байдалдарда кижилер боданмасты бодай бээр. Арат шөлүңгө ажилдап турган ашактың шыданмайн барган чылдагааны ол хире.

Амгы үеде ниитиниң бүгү чөмненилге черлери, албан-организациялар, садыг-най-маалар шупту арыг-сигил туалеттиг-дир. Телевирлиг арыглары черлер база

көстүп келген. Ынчалза-даа оларның таңнылдары — "камгалал албанының ажил-дакчылары" ынаар багай-согай кижилерни кириксесес, ала-карактаар, барааны хирелиг улусту шуут-ла ойладыр апарган. Кижилер бүрүзүндө телевирлиг поорнай өрттөз кайыын чоруур боор. Шагдан бээр ындыг турбаан болгаш, улус-чон кудумчунуң халас "саачирлерин" ажыглап чаңчыгып калган. А амгы шаг-да оларның саны мурнунда турганындан безин эвээжээн. Бөгүн нарын айтырылганың бирээзи ол болуп турар. Поорнай чокта сайзырал-хөгжүлдө база турбас ынчаш.

Чүгле хоорайга звес, а орук кыдыының арыглары черлери база хөйү-биле турары күзенчиг. Ылаңгыя орук кыдыының сервисинде ол аскап турар. Оларны дорт харылап турар харысалгалыг черлерниң чок болганы-биле мындыг чурум үрээшкини болуп турар деп чамдыктар бодаарлар. Саазын кырында кайыын ындыг боорул аан — оларны дорт харылаар организацияларны ында быжыглап каан турбуже. Ындыг болзажок, байдал ыракта-ла чогулмалыг звес. Р-257 орукта арыглары черлерге кирери безин ондактыг, даштын-

дан көөрге, барааны чаагай дээрден башка. Кыжын суг оон чуңгулап болур. Мындыг байдал бо орукту дургаар, Моол-биле кызыгаарга чедир. Ажы-биле чугаалаарга, арыглары черлерниң иштин эрткен-дүшкен чорумалдар бок төгөр чер кылып алган дизе, частырыг болбас. Чамдык черлерде бок төгөр контейнерлер безин чок. Чер-черлерге ынчап турда, бисти "хирлиг", "чуттуг" деп турбайн канчаар. А арыг-шеверни чер-черлерге тударының аргалары бөдүүн-дүр ийин. Орук албаннары, тус-тус черлерниң чагырга черлери оларны хүннүң-даңның хайгааралына ап, а чорумалдар узун орукка арыг-сигил болур болза, арыг-сигил дитир бис. Ол дээрге чүгле бистен — карачал чондан эгелээш, эргедужаал эдилээн даргаларга чедир — хамааржыр айтырыг-дыр ийин. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, культуравыстың деңнелинден кол хамааржыр. Ынчангаш бөгүн биске хөй санныг арыг-сигил, ажаалда-тежээлдегил поорнайлар чугула херек.

/ А. ХЕРТЕК.

Поорнай — уборная. Туалеттин шаандагы тыва ады.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А. К. Ооржак, А. Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-
биле федералдыг албанчы
Енисей эргелели «Шын» солунну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшлейн барып болур.
Айыттыг саннары болгаш еске-
даа фактылары, дыңнадыгылары
дээш авторлар боттары
харылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлаггаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2652 кезек

2024 ЧЫЛДА
«ШЫН» СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1440,96
рубль.
Тел.: 8(39422)2-11-52

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10